

8 Μαΐου 1821: Η μάχη στο Χάνι της Γραβιάς. Η ανέλπιστα νίκη του Οδυσσέα Ανδρούτσου

Ο Οδυσσέας Ανδρούτσος (1790-1825)

Του Χρόνη Βάρσου, Φιλολόγου-ιστορικού ερευνητή

Ο Οδυσσέας Ανδρούτσος (1790-1825) γιός του φημισμένου κλεφταρματολού Ανδρέα Βερούση ή Ανδρούτσου από τις Λιβανάτες, είχε γεννηθεί στην Ιθάκη το 1790. Τον βάφτισε στο νησί ο συμπολεμιστής του πατέρα του, ο ονομαστός Λάμπρος Κατσώνης από τη Λειβαδιά, αξιωματικός του

ρωσικού στρατού που έδρασε την περίοδο του ρωσο-τουρκικού πολέμου 1787-1792 στο Αιγαίο αναπτύσσοντας εντυπωσιακή ναυτική δράση εναντίον του οθωμανικού στόλου.

Όταν ξέσπασε η εξέγερση του Αλή πασά των Ιωαννίνων ενάντια στην Πύλη (Ιούλιος 1820), ο Οδυσσέας, ως οπλαρχηγός της Λιβαδειάς, ήδη μνημένος στη Φιλική Εταιρεία από το 1818, έφυγε για τα Γιάννενα για να τον υποστηρίξει στη σύγκρουσή του με τον σουλτανικό στρατό που στάλθηκε εναντίον του, αφήνοντας τον Οκτώβριο στη θέση του το πρωτοπαλικάρό του, Αθανάσιο Διάκο.

Με την πολιορκία του Αλή πασά να γίνεται όλο και πιο στενή προς τα τέλη του χειμώνα του 1820, πολλοί Έλληνες οπλαρχηγοί μνημένοι στη Φιλική Εταιρεία, ανάμεσά τους ο Ανδρούτσος και ο Καραϊσκάκης, και σύμφωνα με τις οδηγίες της, προσπαθούσαν – όπως και οι Σουλιώτες – να παρατείνουν όσο μπορούσαν τη σύγκρουση με την Πύλη, προς όφελος της επανάστασης, που επρόκειτο σε λίγο να ξεσπάσει.

Για να μην εγκλωβιστεί στα Γιάννενα διέφυγε προς τη νότιο Ελλάδα και άρχισε τις πρώτες προεπαναστατικές επαφές. Στις 30 Ιανουαρίου 1821 έγινε η μεγάλη σύσκεψη των αρματολών της Ρούμελης στο νησί της Λευκάδας, παρουσία και του Ανδρούτσου, ο οποίος ανέλαβε μαζί με τον Πανουργιά των Σαλώνων την εξέγερση στη δυτική Στερεά.

Στις 15 Μαρτίου αφού ήρθε πρώτα σε επαφή με επαναστατικούς κύκλους της Πάτρας (τον πρόξενο της Ρωσίας, Ιωάννη Βλασόπουλο και τον Π. Π Γερμανό), πέρασε έπειτα στο Γαλαξίδι, παρακινώντας στις 22 του μήνα με το περίφημο γράμμα του τους κατοίκους να διαθέσουν τον στόλο τους στην επαναστατική υπόθεση και ανέλαβε να ξεσηκώσει τη δυτική Στερεά.

Στις 22 Μαρτίου αφού εξόντωσε στη γέφυρα της Τατάρνας Ευρυτανίας οθωμανική χρηματαποστολή 60 ανδρών υπό τον Χασάν Γκέκα, κατευθύνθηκε προς την περιοχή Βάλτου-Ξηρομέρου.

Η εξάπλωση της επανάστασης

Το 1821 ξεκίνησε με τη συνεχιζόμενη σύγκρουση του Αλή πασά με τον σουλτάνο να έχει λάβει πλέον εκρηκτικές διαστάσεις. Ήδη διαρκούσε πάνω από 7 μήνες. Η εμπλοκή 36.000 τουρκικού στρατού υπό τον ικανότατο Μόρα-βαλεσή Χουρσίτ πασά (διοικητή της Πελοποννήσου και πρώην μεγάλο Βεζύρη) ως νέο αρχισερασκέρη (επικεφαλή της εκστρατείας) που διατάχθηκε να αφήσει την Πελοπόννησο και να εκστρατεύσει στα Γιάννενα, διευκόλυνε αφάνταστα την πορεία της επανάστασης.

Στις Ηγεμονίες της Μολδοβλαχίας ο Αλέξανδρος Υψηλάντης σημείωνε επιτυχίες ενώ στα νησιά η επανάσταση είχε φουντώσει και ο ελληνικός στόλος κυριαρχούσε πλήρως στον θαλάσσιο χώρο.

Στην Πελοπόννησο, ήδη από τα τέλη Μαρτίου τα κυριότερα κάστρα πολιορκούνταν από τους επαναστάτες, ενώ το κέντρο της οθωμανικής διοίκησης, η Τρίπολη, βρισκόταν από αρχές Απριλίου αποκλεισμένο όλο και πιο στενά από τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη, με την εκεί τουρκική φρουρά να περιμένει απελπισμένα βοήθεια από τον Χουρσίτ στα Γιάννενα.

Στην ανατολική Στερεά (αντίθετα με τη δυτική όπου δεν είχε σημειωθεί ακόμη καμία επαναστατική κίνηση) οι τουρκικές φρουρές εκκαθαρίστηκαν σχετικά γρήγορα το διάστημα 23 Μαρτίου-13 Απριλίου 1821 (Δερβενοχώρια, Μεγαρίδα, Σάλωνα, Γαλαξίδι, Λιδωρίκι, Μαλανδρίνο, Λιβαδειά, Αταλάντη, Θήβα, Μενδενίτσα, Τουρκοχώρι).

Εξαιρώντας κανείς την περιοχή της Υπάτης (και φυσικά της Λαμίας που αποτελούσε μεγάλο οθωμανικό στρατιωτικό κέντρο, της Αθήνας και της Εύβοιας), όλη η ανατολική Στερεά έως τον

Σπερχειό ποταμό βρισκόταν πλέον υπό τον έλεγχο των επαναστατών.

Ο Χουρσίτ Πασάς

Σχέδια και ενέργειες αντίδρασης των Τούρκων

Οι ανησυχητικές εξελίξεις στο μέτωπο της ανατολικής Στερεάς και ο κίνδυνος που συνεπαγόταν για την άμυνα της Τρίπολης, που ήταν ήδη υπό ασφυκτικό κλοιό, έγιναν γρήγορα αντιληπτές από τον πολύπειρο Χουρσίτ πασά. Διατηρώντας τους θησαυρούς και το χαρέμι του στην Τρίπολη και μη μπορώντας να επέμβει ο ίδιος για να καταστείλει την επανάσταση, αποφάσισε να δράσει άμεσα, αποστέλλοντας ενισχύσεις.

Στις 3 Απριλίου έφτασαν από τα Γιάννενα στην Πάτρα 600 άνδρες υπό τον Γιουσούφ Σελίμ πασά Σερεσλή για ενίσχυση της πόλης, ενώ στις 6 Απριλίου 3.500 Τουρκαλβανοί υπό τον Μουσταφά μπέη, κεχαγιάμπεη του Χουρσίτ, αποβιβάστηκαν στο Ρίο της Πάτρας για να ενισχύσουν την πολιορκημένη Τρίπολη και στις 15 Απριλίου μπήκαν στη Βοστίτσα (Αίγιο).

Παράλληλα μέσα Απριλίου, ένα εξαιρετικά ισχυρό στράτευμα από 8.000 πεζούς και 800 ιππείς υπό τους ικανότατους Κιοσέ Μεχμέτ (ως νέο βαλή του Μοριά) και Ομέρ Βρυώνη (σαντζάκ μπεη του Βερατίου, πρόσφατα αυτομολήσαντα από τον Αλή πασά), ξεκίνησε κι αυτό από τα Γιάννενα, σταλμένο από το Χουρσίτ, με σκοπό την καταστολή της επανάστασης στη Στερεά και το πέρασμα μέσω του ισθμού της Κορίνθου και της Ιτέας στην Πελοπόννησο για την ενίσχυση του κάστρου της Τριπολιτσάς. Ο κίνδυνος για την πορεία της επανάστασης ήταν πλέον ορατός.

Στις 19 Απριλίου οι δύο πασάδες έφθασαν στη Λαμία με εντολές για συντονισμό της δράσης τους με τους Γιουσούφ πασά και Μουσταφάμπεη στην Πελοπόννησο.

Στις 23 Απριλίου τα ελληνικά επαναστατικά σώματα (1.500) υπό τους Αθανάσιο Διάκο, Γιάννη Δυοβουνιώτη και Πανουργιά, προσπάθησαν να αναχαιτίσουν την κάθοδο της τουρκικής στρατιάς προς νότο, αλλά ηττήθηκαν στην άνιση αναμέτρηση της Αλαμάνας ενώ ο Διάκος αιχμαλωτίστηκε και βρήκε μαρτυρικό θάνατο με ανασκολοπισμό στη Λαμία.

Ο Ομέρ Βρυώνης

Κινήσεις των αντιπάλων μετά τη μάχη της Αλαμάνας

Μετά τη νικηφόρα μάχη του Σπερχειού, οι δύο πασάδες παρέμειναν στη Λαμία για ξεκούραση και ανεφοδιασμό, αναζητώντας την πλέον ενδεδειγμένη οδό καθόδου στην Πελοπόννησο, σίγουροι για την διαφαινόμενη επιτυχία της εκστρατείας τους.

Οι ελληνικές δυνάμεις (1.000 άνδρες) ανασυντάχθηκαν κοντά στην Αμφίκλεια από τον Βασίλη Μπούσγο ενώ στις 26 Απριλίου άρχισε η πολιορκία της τουρκικής φρουράς στην Ακρόπολη από τις ελληνικές επαναστατικές δυνάμεις.

Μαθαίνοντας τις εξελίξεις, ο Οδυσσέας στις 3 Μαΐου έφτασε από τον Βάλτο στη Γραβιά και συναντήθηκε με τους Γκούρα, Πανουργιά και Δυοβουνιώτη, καταστρώνοντας σχέδιο αντιμετώπισης των πασάδων που σε λίγο θα κατέβαιναν προς νότο.

Αποφασίστηκε η υλοποίηση της αρχικής απόφασης των Κομποτάδων (από τις 14 Απριλίου) για γενική σφαγή των 2.000 Τούρκων αιχμαλώτων από τις διάφορες φρουρές που παραδόθηκαν στην ανατολική Στερεά (Σάλωνα, Λιδωρίκι, Λιβαδειά, Μενδενίτσα, Αταλάντη, Τουρκοχώρι) και η κάλυψη του δρόμου προς Σάλωνα, ώστε να εμποδιστεί η πορεία των Τούρκων προς Πελοπόννησο μέσω Φωκίδας.

Η βεβαιότητα του Ανδρούτσου ότι θα επιχειρούνταν τουρκική προέλαση στον άξονα Λαμίας-Άμφισσας με στόχο τη διαπεραίωση στον Μοριά μέσω Γαλαξιδίου, πήγαζε και από τις προτάσεις (ίσως να έλαβε και επιστολή) υποταγής που είχε από τον Ομέρ Βρυώνη (παλιό του γνώριμο από την αυλή του Αλή πασά) με τόπο συνάντησης την περιοχή της Γραβιάς.

Εξάλλου εκείνες τις μέρες ο Μουσταφά κεχαγιάμπεης είχε ήδη προελάσει επιτυχώς και διαμέσου Ρίου-Αιγίου-Ναυπλίου είχε μπει από τις 6 Μαΐου στην Τρίπολη, ενισχύοντας την πολιορκημένη πόλη. Η ανάγκη συντονισμού έκανε επιτακτική την επανεκκίνηση του τουρκικού στρατεύματος.

Η μάχη στο χάνι της Γραβιάς

Στις 7 Μαΐου οι Ομέρ Βρυώνης και Κιοσέ Μεχμέτ (με 9.000 στρατό) κινήθηκαν από τη Λαμία προς τη Φωκίδα. Αφού διέλυσαν στο Ελευθεροχώρι την ελληνική άμυνα υπό τον Βασίλη Μπούσγο (1.000), που υποχώρησε προς τη Λειβαδιά, ο μεν Κιοσέ Μεχμέτ με 1.000 άνδρες έμεινε στη Μενδενίτσα, ενώ ο Ομέρ Βρυώνης με το υπόλοιπο στράτευμα (περίπου 7.000 πεζοί και 1.000 ιππείς υπό τους Τελεχάμπη και Μουσταάμπη Κιαφεζέζη) κατευθύνθηκε προς τα Σάλωνα μέσω Γραβιάς.

Στο μεταξύ οι οπλαρχηγοί Ανδρούτσος, Πανουργιάς και Δυοβουνιώτης όρισαν ως σημείο αντίστασης ένα χάνι στο χωριό Γραβιά, πάνω στη διαδρομή από όπου θα περνούσε η τουρκική στρατιά που θα μεταβαλλόταν σε κέντρο της ελληνικής αμυντικής προσπάθειας.

Ο Ανδρούτσος, αφού έσυρε πρώτος το χορό με το τραγούδι «Κάτω στου Βάλτου τα χωριά...» με 117 εθελοντές (ανάμεσά τους ο Γ. Γκούρας ως πρωτοπαλικάρό του, οι Κορνάς Τράκας και παπα-Αντρέας, μαχητές της Αλαμάνας, ο Αγγελής Γοβγίνας μετέπειτα αρχηγός στην Εύβοια και ο Αλβανός φίλος του Οδυσσέα από την αυλή του Αλή πασά, Γκίκας Μουσταφά) μπήκαν μέσα στο πλινθόκτιστο χάνι, ενώ οι άλλοι δύο οπλαρχηγοί με 1.200 άνδρες, έπιασαν τις πλαγιές αριστερά και δεξιά.

Καθώς ετοιμάζονταν οι θέσεις μάχης και ανοίγονταν πολεμίστρες στο χάνι, ο έφορος των Σαλώνων Αναγνώστης Κεχαγιάς, μόλις που πρόλαβε να τους μεταφέρει πολεμοφόδια, ενώ οι Τούρκοι πλησίαζαν.

Φτάνοντας στη Γραβιά το πρωί της 8^{ης} Μαΐου, ο Ομέρ Βρυώνης και αφού ανέτρεψε εύκολα την άμυνα των Πανουργιά-Δυοβουνιώτη, που υποχώρησαν προς το βουνό, επικέντρωσε την προσοχή του στο χάνι, στέλνοντας τον γνωστό στον Ανδρούτσο, Χασάν δερβίση με προτάσεις υποταγής.

Ο Οδυσσέας μετά από ανταλλαγή ύβρεων, σκοτώνοντάς τον, έδωσε και την περήφανη απάντηση για αντίσταση. Αμέσως οι Τουρκαλβανοί εφόρμησαν κατά κύματα με στόχο να μπουν μέσα στο αδύναμο οίκημα, αλλά η αποφασιστικότητα των υπερασπιστών και το μεθοδικό, εύστοχο και συνεχές πυρ, έφεραν σε αδιέξοδο τις εχθρικές επιθέσεις.

Μέχρι το απόγευμα όλες οι προσπάθειες του τουρκικού στρατού να πατήσει το χάνι είχαν αποτύχει. Τότε ο Ομέρ Βρυώνης έστειλε ειδοποίηση να του φέρουν κανόνια από τη Λαμία ώστε την άλλη μέρα να το γκρεμίσει.

Οι υπερασπιστές αντιλαμβανόμενοι τον κίνδυνο να παραμείνουν κι άλλο μέσα στο χάνι, και αφού πλέον είχαν πετύχει το σκοπό τους, φθείροντας όσο μπορούσαν το εχθρικό στράτευμα, αποχώρησαν τα μεσάνυχτα νότια προς το όρος Χλωμό.

Η νίκη τους ήταν παραπάνω από εντυπωσιακή και απρόσμενη. Με μόλις 6 νεκρούς συντρόφους τους, προκάλεσαν απώλειες στους επιτιθέμενους 300 νεκρών και 600 τραυματιών.

Ο Οδυσσέας είχε εκδικηθεί τον θάνατο του Διάκου και αντιστάθηκε την ήττα της Αλαμάνας. Εξάλλου και η επανάσταση στην Πελοπόννησο είχε σε μεγάλο βαθμό σωθεί. Στις 12-13 Μαΐου ο Θ. Κολοκοτρώνης θα νικούσε τον Μουσταφά μπέη στο Βαλτέτσι και ο κλοιός γύρω από την Τρίπολη θα γινόταν πλέον ασφυκτικός.

Το μικρό και άσημο χάνι, μέσα σε μια μέρα, θα πέρναγε για πάντα στην ιστορία, ως αιώνιο σύμβολο αντίστασης, μνημείο, μιας εντελώς απρόσμενης για τους στρατιωτικούς συσχετισμούς, νίκης.

Τη θυσία του Διάκου στην Αλαμάνα και τον θρίαμβο του Ανδρούτσου στο χάνι της Γραβιάς, μας

διασώζει και το γνωστό δημοτικό τραγούδι:

«Τ' Ανδρούτσου η μάνα χαίρεται, του Διάκου καμαρώνει

Γιατί έχουν γιους αρματολούς, και γιους καπεταναίους

Ανδρούτσος φυλάει τη Γραβιά, Διάκος την Αλαμάνα»

Ο Ανδριάντας του Οδ. Ανδρούτσου στο Χάνι της Γραβιάς

Προσπάθειες περαιτέρω καθυστέρησης του τουρκικού στρατού

Ο Ομέρ Βρυώνης αιφνιδιασμένος από την απρόσμενη αντίσταση και τη δυσαναπλήρωτη φθορά που υπέστη, καθυστέρησε για άλλες 8 μέρες στην περιοχή της Γραβιάς και μέσω του Χρήστου Παλάσκα προσέφερε, μάταια, αμνηστία και προτάσεις υποταγής.

Παράλληλα διενήργησε επίθεση με 3.000 άνδρες στα βλαχοχώρια της Γκιώνας, όπου είχαν ασφαλιστεί οι άμαχοι της περιοχής, αλλά αναχαιτίστηκε με επιτυχία από τον Γκούρα στη μάχη της Ντρέμιτσας (Πανουργιάς Φωκίδας).

Στις 16 Μαΐου επέστρεψε από τη Γραβιά στη Μενδενίτσα όπου βρίσκονταν ο Κιοσέ Μεχμέτ και από κοινού αποφασίστηκε πλέον η πορεία προς νότο μέσω Βοιωτίας. Στη θέση Καστράκι (Τιθρώνιο Καλλιδρόμου), στον δρόμο Μενδενίτσας-Αμφίκλειας, σώμα από 2.200 άνδρες υπό τους Ανδρούτσο και Δυοβουνιώτη, προσπαθώντας μάταια να αναχαιτίσουν την τουρκική κάθοδο προς Βοιωτία, διαλύθηκαν υποχωρώντας αντίστοιχα προς Τιθορέα και Αγόριανη.

Οι δύο πασάδες έφτασαν στο Τουρκοχώρι (δίπλα στην Ελάτεια) και στρατοπέδευσαν. Για να ανακουφιστεί το μέτωπο της Βοιωτίας, συγκεντρώθηκαν στην Καστανιάς Υπάτης δυνάμεις υπό τους Σαφάκα, Γκούρα, και Σκαλτσοδήμο με στόχο μια επίθεση αντιπερισπασμού στην Υπάτη.

Δύναμη 1.500 Αλβανών από την Υπάτη που τους επιτέθηκε, αναχαιτίστηκε με απώλειες 200 ανδρών στη θέση Αετός στην Καστανιά.

Ο Οδυσσέας από τη Βελίτσα (Τιθορέα), αδυνατώντας να σταματήσει την τουρκική προέλαση προς Λιβαδειά και για να την καθυστερήσει όσο ήταν εφικτό, άρχισε ψεύτικες διαπραγματεύσεις, δήθεν προσκυνήματος (καπάκια), με τον Ομέρ Βρυώνη, έως τις 9 Ιουνίου, που θα γίνει αντιληπτή η εξαπάτηση από τους Τούρκους πασάδες.

Η μάχη στο Χάνι της Γραβιάς

Η αποτίμηση της μάχης-συμπεράσματα

Οι μάχες Αλαμάνας-Γραβιάς, αλλά και όλες οι επιχειρήσεις Απριλίου-Μαΐου στην ανατολική Στερεά ήταν καθοριστικές για τη σωτηρία του επαναστατικού εγχειρήματος, αφού καθυστέρησαν επαρκώς και έφθειραν ανεπανόρθωτα την τουρκική στρατιά εμποδίζοντας την κάθοδό της στην Πελοπόννησο.

Οι δύο πασάδες χρειάστηκαν πάνω από 50 μέρες από την άφιξή τους στη Λαμία, στις 19 Απριλίου, για να προελάσουν μέχρι τη Λιβαδειά, χρόνος υπέρ-πολύτιμος για τους Έλληνες ώστε να καταστήσουν ασφυκτικότερη την πολιορκία της Τριπολιτσάς.

Παράλληλα άλλες περιοχές, ενθαρρυνόμενες από την επιτυχία του Ανδρούτσου, έπαιρναν κι αυτές με τη σειρά τους, τα όπλα ενάντια στον σουλτανικό ζυγό. Μέσα σε 25 μέρες, μετά τη νίκη στη Γραβιά, επαναστάτησαν το Ξηροχώρι (Ιστιαία) στην Εύβοια, τα Άγραφα, το Ξηρόμερο, η Λίμνη Ευβοίας, το Μεσολόγγι, το Αιτωλικό, η Κύμη, ενώ πολιορκήθηκαν η Ναύπακτος, το Βραχώρι (Αγρίνιο) και το Καρπενήσι. Έτσι και η δυτική Στερεά έμπαινε δυναμικά στην απελευθερωτική προσπάθεια.

Η επόμενη μεγάλη νίκη των επαναστατών στα Βασιλικά Λοκρίδας (26 Αυγούστου 1821) και η εξολόθρευση μιας νέας τουρκικής στρατιάς 8.000 ανδρών και τεσσάρων πασάδων υπό τον Χατζή Μεχμέτ Μπεϋράν πασά, που έφτασε για ενίσχυση της αρχικής δύναμης των Ομερ Βρυώνη-Κιοσέ Μεχμέτ, που παρέμενε εγκλωβισμένη στην Αττικο-Βοιωτία, επέτρεψε την άλωση της Τριπολιτσάς από τον Θ. Κολοκοτρώνη (23 Σεπτεμβρίου 1821), κάτι που εν πολλοίς οφείλεται στην αρχική επιτυχία του Οδυσσέα Ανδρούτσου.

Δυστυχώς η μοίρα επεφύλασσε άδοξο τέλος στον ήρωα της Γραβιάς. Το κυνήγι του από την κυβέρνηση ήταν ανελέητο. Τον Απρίλιο του 1822 υπονομεύτηκαν απροκάλυπτα οι υπό την ηγεσία του επιχειρήσεις έξω από τη Λαμία (Αγ. Μαρίνα-Στυλίδα) και ακολούθησε η καθαίρεση, ο αφορισμός, η επικήρυξη και η καταδίκη του σε θάνατο (!) τον Ιούνιο του 1822 που όμως ανακλήθηκε.

Η μετέπειτα στοχοποίηση, καταδίωξη και φυλάκισή του στην Ακρόπολη την εποχή του εμφυλίου, με την κατηγορία του προδότη (!) καθώς και η άνανδρη δολοφονία του (5 Ιουνίου 1825) από ανθρώπους του Γκούρα, κατ' εντολήν της κυβέρνησης Κουντουριώτη-Κωλέττη-Μαυροκορδάτου, θα αποτελεί αιώνιο στίγμα και μαύρη σελίδα του 9χρονου τιτάνιου αγώνα της ανεξαρτησίας, ικανή όμως για εξαγωγή συμπερασμάτων και προβληματισμών για τις μέλλουσες γενιές.

** όλες οι ημερομηνίες που αναφέρονται αφορούν το παλαιό ιουλιανό ημερολόγιο

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

- (1) ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ, Τόμος IB, εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1979
- (2) Απ. Βακαλόπουλου, ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ, τόμοι Ε-Η, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1980-88
- (3) Διον. Κόκκινου, Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ, εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, 1957
- (4) Κων. Παπαρηγόπουλου, ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ, εκδόσεις Φάρος, Αθήνα, 1984
- (5) Σπ. Τρικούπη, ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ, εκδόσεις Λιβάνης, Αθήνα, 1993
- (6) Λ. Κουτσονίκας, ΓΕΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ, Αθήνα, 1863
- (7) Νικ. Σπηλιάδη, ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ, εκδόσεις Χ. Ν. Φιλαδέλφειας, Αθήνα, 1851
- (8) Χρ. Περραιβού, ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΠΟΛΕΜΙΚΑ 1820-1829, Αθήνα, 1836

25.03.2019

Πηγή: [Αρδην - Ρήξη](#)